

NOVI-STARI „KULTURNI MODEL“

Filip DAVID

Nije poznato da se Srpska pravoslavna crkva ogradila od podrške koju su neke od najviših crkvenih ličnosti dale Vođi trećeg Rajha. Naprotiv, veličanje lika i dela Nikolaja Velimirovića bez imalo kritičnosti samo uverava u „večno vraćanje istog“

ZA MNOGE POSMATRAČE SA STRANE,

ali i za stanovnike bivše Jugoslavije raspad nekada zajedničke države došao je naglo i neočekivano. Potpune analize koja bi razjasnila dubinska dešavanja što su dovela do jugoslovenske tragedije, njihove političke, ekonomske i etničke uzroke, još nema. Problem nije samo u nedostatku takozvane »istorijske distance«, vremena potrebnog da se objektivno i naučno sagledaju svi glavni razlozi ovog tragičnog i traumatičnog događanja (desetine hiljada mrtvih i stotine hiljada izbeglica, porušeni domovi, uništena dobra), nego i u nedostatku pravih argumenata da se rastumače uzroci tako snažne energije besa, mržnje, haosa, zločina. Parcijalna tumačenja istoričara, političara, ekonomista, sociologa, generala, nedovoljna i nepotpuna, prikazuju samo poneki aspekt velikih tektonskih balkanskih poremećaja, ali ne daju i sliku celine.

Jedan, možda bitni elemenat te žalosne priče, njeno skriveno značenje, može se dešifrovati upoznavanjem onoga što nemački istoričar Daniel Goldhagen naziva delovanje »kulturnog modela«. U knjizi »Hitlerovi dobrovoljni dželiti« Goldhagen navodi niz ubedljivih primera u kojoj meri takozvani »kulturni modeli« oblikuju mišljenje ali i postupke pripadnika nekog naroda, kada se određeni mitovi, uverenja, predrasude, stereotipi ne osporavaju nego čak »postaju dominantni u datom društvu a pojedinci obično počinju da ih prihvataju kao očite istine«. Naopaki, izopačeni »kulturni model« prisutan u Nemačkoj više od stotinu godina konačno je bio krunisan holokaustom i dugotrajnim izopštenjem Nemačke iz zajednice civilizovanih naroda. Kulturne modele stvaraju kulturne elite, naučne institucije, akademije, političari.

Kulturni modeli obuhvataju niz stereotipa i predrasuda na kojima počiva javni život, utiču na javno mnjenje, na regulativu pravnih normativa, duboko urastaju u naučni i kulturni život, u svakodnevicu pojedinaca. Kulturni model bivše Jugoslavije izrastao je pod odlučujućim uticajem ideologije komunističkog društvenog sistema, u Jugoslaviji, istina, izražene blažom represijom nego u ostalim istočnoevropskim

zemljama i Sovjetskom Savezu, ali koji je u svojim temeljnim uverenjima zasnovan na približno sličnom obrascu, odnosno »kulturnom modelu« kakav je bio vladajući u istočnom komunističkom bloku. Dominantni stereotipi tog modela su: zasnivanje javnog života na neprekidnoj opasnosti od »unutrašnjeg neprijatelja« i stalna borba protiv takvog (klasnog, ideološkog) neprijatelja, na uverenju o postojanju »svetske zavere«, na mitu o neraskidivoj vezi između masa i harizmatičnog vođe kao kulturnog izraza narodne volje, snage i monolitnosti države i partije.

Upravo su ovo bili i stereotipi koje je preuzeo srpski režim posle famozne VIII sednice srpskog partijskog vrha, posle obračuna sa suparničkom strujom u Centralnom komitetu srpske komunističke partije. Nastupila je nova politička garnitura predvođena Slobodanom Miloševićem. Počele su »čistke« državnog aparata od »neprijatelja« iz sopstvenih redova uz istovremeno sprovođenje karakteristične »kulturne revolucije«, nazvane »događanje naroda«, obeležene masovnim okupljanjima naroda na trgovima širom zemlje, uz nošenje prepoznatljive ikonografije. Slike novog predsednika nalazile su se neposredno pored portreta epskih junaka iz daleke prošlosti (povezivanje odlazećeg komunizma sa rastućim nacionalizmom). Cilj je bio uspostavljanje nove vlasti na svim nivoima, pa i »vaninstitucionalno« kako je izričito saopšteno sa samoga vrha. To pokretanje masa u većinskom narodu predstavljalo je osnovnu, pokretačku silu koja je probudila nacionalizme i u drugim sredinama bivše Jugoslavije. Iz »kulturnog modela« prethodne Jugoslavije, iz predrasuda i stereotipa u mišljenju i načinu ponašanja, proizšao je novi-stari kulturni model koji će zapaliti višenacionalnu Jugoslaviju, doneti mnogo patnji civilnom stanovništvu i dobar deo zemlje pretvoriti u zgarista i ruševine.

Prethodni »kulturni model« izražavao je duh internacionalizma, zasnovan na delima marksizma-lenjinizma, sa konačnim ciljem – stvaranje komunističkog društva. Novi »kulturni model« sa istovetnim stereotipima i predrasadama (unutrašnji neprijatelj, svetska zavera, veza masa i harizmatičnog vođe) na staroj matrici gradi novu: internacionalizam se zamenjuje nacionalizmom, veličanjem herojske prošlosti, religiozna podatnost komunizmu ustupa mesto prihvatanju pravoslavlja kao nove ideologije, a budućnost je u idealu nacionalističke ideologije – svi Srbi u jednoj državi.

Napuštanje onog prvog modela zarad prihvatanja ovog drugog nije se dogodilo odjednom, preko noći. Izvesno vreme ti modeli su se prožimali što je stvaralo sliku opšte konfuzije: na masovnim mitinzima nošene su naporedo jugoslovenske zastave sa petokrakom i srpske sa simbolom četiri ocila, slike oca srpske pismenosti Vuka Karadžića, vođe Prvog srpskog ustanka Karađorđa, naporedo sa slikama četničkog nacionalističkog komandanta iz Drugog svetskog rata Draže Mihailovića i novoga predsednika Slobodana Miloševića. Ponegde je, istina sve ređe i ređe, promicala i poneka slika poslednjeg predsednika Federativne Narodne Republike Jugoslavije Josipa Broza Tita.

Koju vrstu »istine« su zapravo donosili stereotipi koji su postali deo javnog mišljenja a koji su plasirani svakodnevno putem medija, državne televizije i štampe pod državnom kontrolom, na masovnim skupovima, na mitinzima koji su ispunjavali trgove svih većih gradova? Stereotip o postojanju međunarodne zavere trebalo je da objasni sve veću međunarodnu izolaciju novog srpskog rukovodstva koja je zapravo nastala zbog pokušaja da se narastajući etnički problemi u Jugoslaviji reše silom (Jugoslovenska narodna armija jedina i glavna oružana sila bila je pod potpunom partijskom i ideološkom kontrolom. Njena transformacija od ideološke, komunističke do srpske, nacionalne armije obavljena je u vrlo kratkom roku). Iz ovog stereotipa proizašli su drugi, takođe važni: svako ko je protiv ovoga režima, opozicioni političari, intelektualna opozicija, nezavisni mediji i novinari su unutrašnji neprijatelji, obeleženi kao »peta kolona«, izdajnici.

Jedan od ključnih stereotipa podrazumeva postojanje takozvane *narodne volje*, što znači da se neki važni kadrovski i državni problemi mogu rešavati i mimo važećih zakona, putem mitinga, demonstracija, okupljanja na ulicama. *Narodna volja* i *vođa* su u nekoj vrsti mistične veze. Sav politički život, sve ideje, prošlost i budućnost oličene su u jednoj ličnosti. Od harizme ličnosti do kulta ličnosti mali je korak. Ovaj »kulturni model« koji opisujemo podrazumeva da se učini i taj korak.

Sadržaj „novog kulturnog modela“ ostaje duboko ideološki, odnosno načinjen je supstrat tradicionalnog i nacionalnog. U konkretnom primeru to su mit o nebeskoj Srbiji, Kosovu kao »kolevki srpstva« i pravoslavlju kao nacionalnoj religiji što treba da naglasi povezanost svih pravoslavnih naroda, kao što je ne tako davno ideja komunizma povezivala zemlje realnog socijalizma.

Ideologija kiča i banalnosti

Zato „novi kulturni model“ zasnovan na glavnim stereotipima predašnjeg kod nedovoljno upućenih može da izazove zbunjenost jer se u njemu zaista prožimaju, dodiruju ili spajaju naizgled suprotstavljeni ideološki, politički, nacionalni pojmovi – krajnja desnica i krajnja levica, istok i zapad, mit i tradicija. Ovim »kulturnim modelom« moguće je manipulirati davanjem različitih predznaka zavisno od političkih potreba čuvara režima. Njegova »proizvodnja« obavljala se u institucijama kulture i nauke, od Udruženja književnika do Akademije nauka. Promovisan je kroz poeziju, romane, drame, istorijske spise, da bi se potom preselio u medije, novine i televiziju. Postao je deo emocija velikog broja pojedinaca, deo opštevažjećeg mišljenja, obuhvativši gotovo sva ključna područja života.

Važno je shvatiti da je Milošević bio savršen saputnik te „kulturne revolucije“. Izgubivši padom komunizma svoju ideološku osnovu a potom i svoja komunistička uverenja, pragmatički je prihvatio nacionalizam kao sredstvo očuvanja vlasti. Želeo

je da iskoristi nacionalizam da se održi na vlasti, a nacionalisti su želeli da iskoriste njega kako bi ostvarili svoje memorandumske ciljeve. Ova veza bila je moguća jer je i nacionalizam zapravo vrlo koherentna totalitarna ideologija. Danilo Kiš je još 1974. napisao da je nacionalizam totalitarna ideologija, ideologija kiča i banalnosti. Zanimljivo je da su mnogi istaknuti komunisti i ranije bez problema i takoreći preko noći u dramatičnim istorijskim okolnostima postajali istaknuti nacionalisti i fašisti. (O tome se, između ostalih, ponešto može pročitati u veoma informativnoj studiji Aslistera Hamiltona „Fašizam i intelektualci“). Takve pojave zabeležene su i u mnogim postkomunističkim zemljama. Istorijski gledano postoji tradicija „nacionalboljševizma“ i njegovih veza sa nacionalsocijalizmom. Nacionalboljševici su među prvim političkim partijama u Vajmarskoj republici pružili punu podršku Adolfu Hitleru a stopili se sa nacionalsocijalistima kada je tome došlo vreme. Prepuštamo istoričarima da bolje i detaljnije rasvetle ovu vezu između dve naoko suprotstavljene ideologije koje itekako imaju, u određenim okolnostima, dodirnih tačaka. Ono što ih približava, a u određenim istorijskim okolnostima i ujedinjuje jeste pre svega totalitaran odnos prema vlasti.

Crkva u ogledalu ideologije

Vratimo se našoj stvarnosti. Preovlađajući osećaj većine ljudi već duže vreme je stanje zbunjenosti i nesigurnosti, velikih frustracija u državi koja je nedefinisana u svakom pogledu: pravnom, političkom, socijalnom. Na važnosti su stari zakoni koji se ne poštuju, a novi se teško ili nikako uspostavljaju. Ustavni sud je u raspadu kao i mnoge državne institucije. Državna nezavisnost je nametnuta takoreći na silu. Odnos sa susedima je uglavnom loš, a poštovanje i samopoštovanje svedeni su na najmanju meru. Totalitarni komunizam zamenjen je divljim kapitalizmom i agresivnim nacionalizmom.

Tradicionalno u Srbiji su institucije od najvećeg poverenja Crkva i Vojska. Raspad Jugoslavije i do tada vladajuće ideologije neumitno je doveo i do raspada vojske zasnovane na toj ideologiji. Bilo je za očekivati da će u takvoj situaciji opšteg beznada i urušavanja javnog, političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života doći i do raspada starog kulturnog modela, onog načina mišljenja i življenja koji je počivao na ideologiji komunističkog društva. Jedna crkvena ličnost, vladika žički Nikolaj Velimirović, postao je paradigma nove i sveobuhvatne uloge crkve, ličnost avanturističkog života, besednik, kontraverznih i problematičnih razmišljanja, raskolnik i svetac. Deluje bizarno činjenica da je hvaljen, citiran i veličan jednako od neonacističkih organizacija poput Racionalista Srbije, udruženja Krv i čast, Nacionalnog stroja, kleronacionalističke organizacije Obraz, pa do neoliberalne političke partije G17plus čija ekonomska „Bela knjiga“ na uvodnom mestu citira Nikolajeve misli. Istovremeno

predsednik srpske vlade i veći deo njegovog kabineta ističu u svojim govorima i izjavama Nikolaja kao visoko moralnu i duhovno neprevaziđenu ličnost za uzor a svečanosti posvećene njegovom liku i delu održavaju se širom Srbije.

Po mnogo čemu sveti vladika Nikolaj Velimirović očevidno treba da predstavlja oličenje dominantnog morala, „novog kulturnog modela“ i vezu tog morala i tog kulturnog modela sa nekim bitnim tradicionalnim vrednostima. Nije, dakle, u pitanju samo ličnost vladike Nikolaja i njegovih pisanija nego široko prihvaćene poruke koje proizilaze iz njegovih radova, ono što on predstavlja svojim ukupnim delovanjem i šta „nikolajevština“ kao ideološki, a ne samo duhovni, pogled na svet donosi Srbiji.

„Nacionalizam Svetoga Save“

Suštinu svog viđenja nacionalizma Nikolaj Velimirović saopštio je u predavanju održanom na proslavi Nedelje pravoslavlja u Beogradu 1935. godine. Tu on kritikuje one koji vele da je „naš Svetosavski nacionalizam nesavremen“. Saopštava kako mnogi „pa i najkulturniji narodi Zapada još nisu postigli“ ono što je srpskom narodu stvorio Sveti Sava. Međutim, postoji jedna svetski poznata ličnost koja je shvatila te vrednosti. „Luterovu zamisao o stvaranju jedne nacionalne crkve u Nemačkoj u naše dane preuzeo je sadašnji Vođa nemačkog naroda. S teškom mukom i još nesvršenom borbom, on je za poslednje dve godine donekle uspeo da samo od protestantskog dela nemačkog naroda organizira nešto nalik na nacionalnu crkvu...Mora se odati poštovanje sadašnjem nemačkom Vođi, koji je kao prost zanatlija i čovek iz naroda uvideo, da je nacionalizam bez vere jedna anomalija, jedan hladan i nesiguran mehanizam. I evo u XX veku on je došao na ideju Svetog Save, i kao laik poduzeo je u svome narodu onaj najvažniji posao, koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju“. Taj „genije, svetitelj i heroj“ zove se Adolf Hitler. Ovo svakako nije slučajnost, niti neznanje danas svetog vladike; to su godine punog uspona nemačkog kancelara i nacističkog pokreta kada je već sasvim jasno šta čovečanstvo u sudaru sa takvim političkim monstrumom može očekivati. Sve Hitlerove glavne ideje, planovi, namere već su bili široko dostupni. Istovremeno, Nikolaj Velimirović je održavao prijateljske veze sa Dimtrijem Ljotićem osnivačem Zbora, organizacije izrazito fašističkog programa. Na pitanje da li je Nikolaj bio „Ljotićevac“ patrijarh Gavrilo Dožić je svojevremeno odgovorio da je zapravo Ljotić bio „nikolajevićevac“. Šta je fašistu Dimitrija Ljotića moglo privući Nikolaju Velimiroviću? Upravo ono što se Nikolaju dopadalo kod Hitlera. Dugo održavana, duhovna i prijateljska veza okončana je Ljotićevom smrću, a Nikolaj Velimirović je održao opelo nad grobom vođe Zbora. Po svoj prilici Ljotiću je izuzetno privlačna bila ideja o „nacionalnoj crkvi“ i crkvenom nacionalizmu. Da je ova vrsta nacionalizma značila približavanje crkve nacističkim pogledima na svet svedoči između ostalih i jedan tekst objavljen 1937. u „Glasniku srpske pravoslavne

patrijaršije“. Dopisnik „Dojčes Nahrihten Biro-a“ iz Beograda razgovarao je sa patrijarhom Srpske pravoslavne crkve Varnavom i ovaj je nemačkom dopisniku između ostalog izjavio: „Firer velikog nemačkog naroda vodi borbu koja služi na korist celom čovečanstvu...opravdana borba nemačkog naroda za ravnopravnost zaslužuje poštovanje svih naroda“. Patrijarh Varnava veli da je „Bog poslao nemačkom narodu jednog *dalekovidog Firera* koji zastupa isto mišljenje, koje sam i ja mnogo ranije stvorio u sebi, naime da boljševizam nije nesreća i opasnost samo za Rusiju, nego i za ceo hrišćanski svet i za kulturu Evrope. Firer je svečano izjavio, da on ne želi nijednu stopu ruske zemlje. Mi Fireru verujemo i njegovoj iskrenoj reči“.

Nije poznato da se Srpska pravoslavna crkva ikada ogradila od podrške koju su neke od najviših crkvenih ličnosti dale Vođi trećeg Rajha. Naprotiv, veličanje lika i dela Nikolaja Velimirovića bez imalo kritičnosti samo uverava u „večno vraćanje istog“, u aktuelnost opomene koju je izrekao književnik i teoretičar kulture Radomir Konstantinović u svojoj „Filosofiji palanke“ – da „palanačka filosofija“ (a Nikolaj predstavlja „trijumf filosofije palanke“) pre ili kasnije vodi u osobenu vrstu „srpskog nacizma“. Isticanje nacionalnog iznad ili uporedo sa religioznim, duhovnim, nije ništa drugo nego opasan oblik blasfemije.

Nikolaj i Evropa

Kako izgleda evropska perspektiva Srbije u svetlu razmišljanja vladike Nikolaja Velimirovića o Evropi? Pristupanje Srbije Evropskoj uniji jedna je od tema dana u Srbiji. Sa odgovornih mesta slušamo kako Srbija nema drugog izbora. Koliko je to u skladu sa onim što je vladika pisao o Evropi? U knjizi „Kroz tamnički prozor“ napisanoj 1945. Nikolaj piše: »Univerzitetska Evropa je istucala svoga Boga u stupi i razbila u bezbrojne atome, protone i elektrone od kojih se jedva noge mogu očistiti... Da li ste sa Evropom ili svojim narodom? Ako kažete da ste sa Evropom onda se brzo lečite da ne bi zarazili svoj narod... Evropski narodi su pod prokletstvom božijim jer oni nisu više narodi nego jazavci...dvonogi majmuni...zverovi a ne ljudi... Evropski intelektuizirani čovek napravio je ugovor sa đavolom... Evropa je jeres... A ti Srbijo, kuda si pošla za Evropom? Ti nikada nisi išla njenim putem i nikada za njom. Nazad, na svoje, ako hoćeš da se spaseš i živiš...« Prepoznavamo ovu retoriku usmerenu protiv modernizacije koja u savremenoj, evropskoj civilizaciji vidi uzrok svih ljudskih zala a u tehničkim pronalascima i neslućenim dometima savremene nauke propast čovečanstva. Piše vladika: „Pronalasci evropski doveli su čovečanstvo na obronak propasti, doveli ga u duhovni mrak i u mračnu kvarež kakva se ne pamti u istoriji čovečanstva. Jer sve svoje pronalaskе Evropa je uperila protiv Hrista; da li po svome sopstvenom krivoumlju ili po nagovoru Jevreja, ne znamo“. Vladika se buni protiv vodovoda, kupatila i čistoće. On se užasava telegrafa, telefona, železnice, aeroplana.

„Revnost za čistoćom postala je manijom za čistoćom. No nažalost, i ovde je Čivutin umešan... Vododvod, vodovod, vodovod. Kupatila, kupatila, kupatila! Čistoće, čistoće, čistoće! I svi klonuše od umora perući se i čisteći se spolja“.

Ovakvi stavovi popularnog srpskog svetitelja uklapaju se u „kulturni model“ čije su odlike ksenofobija, strah od velikog sveta, strah od savremene civilizacije. Pozitivno je sve ono što je tradicionalno, patrijarhalno, što pripada prošlosti ili je u prošlosti duboko ukorenjeno. Zato reči vladike Nikolaja često udaraju poput malja, poput anateme: „Sva moderna gesla evropska sastavili su Židi, koji su Hrista razapeli: i demokratiju, i štrajkove, i socijalizam, i ateizam, i toleranciju svih vera, i pacifizam i sveopštu revoluciju, i kapitalizam i komunizam. Sve su to izumi Židova, odnosno oca njihova đavola.“ Nikolajeva poruka u vezi sa Evropom jasna je, nedvosmislena. Iz čega sledi zaključak dostojan palanke, a istovremeno biblijski zastrašujući: „A ti, srpski rode kuda si zalutao? Beži sa lađe koja tone. Vraćaj se od jevrejske Evrope svojoj Crkvi i istoriji“.

Svetac i kultura

Šta nam žički svetac kaže o kulturi? Evo citata: „Kultura je Nula ispod jedinice... Jevreji i njihov otac đavo uspeli su laganim dugotrajnim trovanjem duha i srca evropskog čovečanstva da ovo odvrte od pravog bogopoštovanja i privuku na poklonjenje idolu kulture...« Kultura je »dim, prah, blato, mutljag...glupačka ništarija«. Zaista je malo „mislilaca“ kod kojih se može naći takav prezir prema savremenoj kulturi, tolika mržnja prema dobu u kojem živi, prema svakoj vrsti progressa, toliko rasizma. I nije tu reč o nekim razlozima lične prirode, nekim traumama iz biografije, već o generalnom odnosu prema modernizaciji, prema promenama, o zatvaranju u mitsko, tradicionalno, otporu prema svemu što dolazi spolja. To je tradicionalni, patrijarhalni, antievropski „kulturni model“ koji sveti Nikolaj Velimirović predstavlja svojim ukupnim delom.

Ukratko, a to može biti i neka vrsta zaključka: „kulturni model“ koji je danas na vlasti u Srbiji anahron je, regresivan, kleronacionalistički, bez razumevanja onoga što se trenutno u svetu događa. Ne samo da ne daje mogućnosti da se izađe iz krize u kojoj se Srbija nalazi nego zatvara sva vrata izlaska iz krize. Sa takvim „kulturnim modelom“ čije oiličenje je duhovno nasledstvo Nikolaja Velimirovića kriza će se samo zaoštravati, a nevolje u kojima se nalazimo postajaće veće.

Tek kada se to shvati, može se razumeri i dubina i težina problema sa kojim se Srbija suočava – da su neophodne promene političkog sistema moguće samo promenom svesti, shvatanja, promenom »kulturnog modela«. A to podrazumeva oslobađanje od zabluda, iluzija, lažnih mitova, od demagogije i uprošćenog govora, od svega onoga što duh i misao, emocije i znanja okiva stereotipima i predrasudama.

To podrazumeva novu misao i novu osećajnost u umetnosti i kulturi, smelost i otvorenost u političkom i kulturnom dijalogu, suočavanje sa sopstvenom odgovornošću u tragičnom raspadu Jugoslavije, suočavanje sa zločinima počinjenim u tobožnjem nacionalnom interesu. Jednom rečju, odbacivanje postojećeg i opšteprihvaćenog »kulturnog modela« zasnovanog na Velimirovićevom poimanju pravoslavlja, kulture, evropejstva i civilizacije.